

**Russian Geopolitical School:
Permanent Dilemma of Vulnerability and Expansionism
Jahangir Karami¹**

Associate Professor, Department of Russian Studies, Faculty of World
Studies, University of Tehran, Tehran, Iran

(Date received: 10 April 2024 - Date approved: 29 August 2024)

Abstract

Introduction: Geopolitics, like any other science, has general rules and specific patterns and this issue has provided the feasibility of the school of geopolitics in the field of global thought. In Russian scientific circles, due to the country's role in the balance of international power in the last three centuries, thinking about Russian geopolitics has become a vital necessity but the important issue in this field has been the dispersion of opinions and the instability of propositions over time and finding a common point of view for the formulation of the special Russian school in this field.
Research questions: The main question raised in this research is how to talk about the Russian geopolitical school and understand its central concepts?

Research hypothesis: The author's hypothesis is that despite the dispersion of ideas, their common link and point of commonality can be expressed in the concepts such as maritime inaccessibility, territorial vulnerabilities, the problem of strategic depth, the buffer zone and expansionism as the Russian geopolitical school. Among these, two categories of geographical vulnerability and territorial expansion of the central sign are taken into consideration.
Methodology and theoretical framework: To examine the hypothesis of the article, I have used the method of qualitative and thematic content analysis of texts related to Russian geopolitical thought. In this regard, various texts have been written in the last three centuries. Although more distant texts are difficult to access, many new texts

---

¹. jkarami@ut.ac.ir

refer to the main themes of those writings. To review these texts, the author tried to select the most important ones and then by reviewing them, select the most important thinkers in the field of Russian geopolitical studies. The main basis for selecting indicators such as the age of scientist, the importance of thought, thematic coherence and the reputation of the school of thought was created. In the meantime, of course, some approaches such as Eurasian, Atlantic and Eastern approaches have been less difficult but this issue regarding other approaches has not been an easy task due to existing differences of opinion.

Results and discussion: The main factor that has caused the Russian school of geopolitics to remain limited is that geopolitical ideas in this country, unlike other great powers, are very diverse and controversial and this makes it very difficult to understand. The causes of this diversity can be found in important cases such as territorial expansion and the complexity of factors affecting geopolitics, the diversity and expansion of threats and their types, the issue of empire and the crisis of national identity, the instability of borders and the constant intellectual and identity conflict against the West. From the point of view of Russian geopolitical thinkers, this country is very vast and has many neighbors and has a common land border with fourteen countries and faces various threats in the western, southern and eastern directions. Russia has a territorial connection with the two continents of Europe and Asia and has a close maritime neighborhood with the American continent. Russia has a serious relationship with three global geostrategic regions including Euro-Atlantic, Middle East and East Asia, and therefore, from their point of view, this issue is considered very vital. From the point of view of many thinkers of Russian geopolitical knowledge, to overcome the problems and threats caused by the lack of maritime access and defense vulnerability, this country should put strategies such as strategic depth, buffer zone and territorial expansion on the agenda and this is a fact that has shaped its practical policy in post-Mongol Russia from the 15th century to the present day. The collection of these geopolitical propositions in recent centuries have led to two basic issues in Russia: on the one hand, the

need for a powerful government and on the other hand, the creation of an imperial state. However, as a result of the powerful and autocratic government, it has faced the development crisis and the inevitable state of the empire, it has also suffered an identity crisis and both have caused instability in the directions of domestic and foreign policy. Conclusion: Based on the findings of this article and despite some conflicts, we can talk about the Russian geopolitical school whose main concepts and components are common among different thinkers in this country from the 18th century to the present day. It seems that the reason for the lack of recognition is a kind of denial, neglect, cultural and ideological denial of Russia in the past two centuries by Western academic circles and the lack of translation of Russian texts in Iran, except for some articles on Eurasian approach. Therefore, despite the dispersion of views in the field of Russian geographical studies, concepts such as maritime inaccessibility, territorial inaccessibility, defense vulnerability, lack of strategic depth, the necessity of a buffer zone, and expansionist politics are the common variables of these views and geographical vulnerability, especially in the western regions, and territorial expansion in the surrounding environment are the focal points of this geopolitical school. The findings of the article showed that the realities of Russian geography and the concerns of the thinkers of geographical studies have provided important possibilities for the presentation of the Russian geopolitical school along with its other western counterparts and without it, a deep understanding of the country's foreign policy becomes difficult. With its help, important progress can be made for the countries around Russia and especially Iran, which has been one of its victims in a wide area from the Black Sea to the Mediterranean.

Key words:

Geopolitics, Vulnerability, Expansionism, West, Eurasia, Russia.

مکتب ژئوپلیتیک روسی: معمای پایدار آسیب‌پذیری و گسترش‌گرایی

جهانگیر کرمی^۱

دانشیار گروه مطالعات روسیه، دانشکده مطالعات جهان، دانشگاه تهران، تهران، ایران
(تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۲ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۰۸)

چکیده

در روسیه سه سده گذشته، اندیشه‌پردازی برای روند ژئوپلیتیک روسی، به شکل یک نیاز اساسی درآمده و اندیشه‌های گوناگونی را دامن زده است. چالش اصلی این پژوهش دستیابی به درک یک دانش ویژه روسی، در حوزه مسائل راهبردی و جغرافیایی این کشور است. از این رو، پرسش این نوشتار آن است که: چگونه می‌توان از یک مکتب ژئوپلیتیک روسی سخن گفت و مفاهیم بنیادین آن چگونه قابل درک هستند؟ ادعای نگارنده آن است که با وجود پراکندگی اندیشه‌ها می‌توان حلقه وصل و نقطه مشترک آنها را در مفاهیم‌های: نادرستی دریایی، سرزمینی بودن، آسیب‌پذیری دفاعی، ژئواستراتژی عمق راهبردی، منطقه حائل و گسترش‌گرایی پیاپی بیان کرد. در میان آنها دو مقوله: آسیب‌پذیری جغرافیایی و گسترش‌گرایی قلمروی، رهنمودهای مرکزی پنداشته می‌شوند. برای بررسی این فرضیه از روش تحلیل محتوای کیفی مضمون‌ها و متغیرهای موجود در متن‌های مربوط به اندیشه ژئوپلیتیک در روسیه بهره گرفته می‌شود. دستاورد این مقاله آن است که تکیه بر دو مفهوم اساسی آسیب‌پذیری و گسترش‌گرایی، ریشه بسیاری از مشکلات مربوط به توسعه و سیاست خارجی را در روسیه امروز نشان می‌دهد.

واژگان اصلی: ژئوپلیتیک، آسیب‌پذیری، گسترش‌گرایی، غرب، اوراسیا، روسیه.

^۱ نویسنده مسئول: jkarami@ut.ac.ir

مقدمه

روسیه به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم موضوع اصلی بسیاری از مفهومی‌ها و اندیشه‌پردازی‌های دانش ژئوپلیتیک مانند هارتلند، بازی بزرگ، ریملند و سد نفوذ بوده است. از سده پانزدهم میلادی نیز از سوی اندیشمندان و دولتمردان روس مفاهیمی مانند رم سوم، قدرت بزرگ اروپایی، اتحاد مقدس، ژاندارم اروپایی، بین‌الملل سوم، دژ کارگران و زحمت‌کشان عالم، همپایگی راهبردی و مخالف نظام تک‌قطبی و مداخله‌گرایی امریکایی برای توصیف و تجویز نقش ژئوپلیتیک یا عقیدتی این کشور ارائه شده است. اما چالش مهم در این حوزه، پراکندگی آراء و ناپایداری گزاره‌ها در طول زمان بوده است. بر پایه آن‌چه توضیح داده شد، می‌توان این پرسش‌ها را مطرح کرد که: چگونه می‌توان از یک مکتب ژئوپلیتیک روسی سخن گفت و مفهومی‌های بنیادین آن چگونه قابل درک هستند؟ فرضیه نگارنده آن است که با وجود پراکندگی اندیشه‌ها، می‌توان حلقه وصل و نقطه مشترک آنها را در مفهومی‌های نادسترس دریایی، سرزمینی بودن، آسیب‌پذیری دفاعی، ژئواستراتژی عمق راهبردی، منطقه حائل و گسترش‌گرایی به‌عنوان مهم‌ترین زمینه‌ها در مکتب ژئوپلیتیک روسی بیان کرد که آسیب‌پذیری جغرافیایی و گسترش‌گرایی قلمروی، در مرکز آن استدلال‌ها قرار دارد. با در نظر گرفتن آن مفروض و برای بررسی فرضیه‌ای که در مقدمه این مقاله نوشته شد، از روش تحلیل محتوای کیفی و مضمونی متن‌های مربوط به اندیشه ژئوپلیتیک و شرح‌های موجود بر آنها از سوی اندیشمندان روس، به کمک کتاب‌ها، مقاله‌ها و گزارش‌های پژوهشی و تحلیلی خواهد بود. جستارهای این نوشتار را در ادامه بررسی فرضیه خود در پنج بخش دنبال می‌کنیم. نخست به روش پژوهش اشاره کرده و پس از آن مبانی مفهومی مربوط به مکتب ژئوپلیتیک ارائه می‌شود. سپس یافته‌های پژوهش در مورد وضعیت جغرافیایی روسیه و بازتاب آن در روند اندیشه‌گری نظریه‌پردازان ژئوپلیتیک روسی بیان می‌شود. پس از آن در بخش تجزیه و تحلیل، به درون‌مایه و اصول اساسی مکتب ژئوپلیتیک روسی پرداخته و سرانجام نیز از جستارهای مطرح شده نتیجه پایانی ارائه می‌شود.

پیشینه پژوهش

برخلاف مکتب‌های ژئوپلیتیک غربی، در مورد روسیه نوشته‌های زیادی وجود ندارد. در این موضوع، به‌ویژه زبان فارسی بسیار فقیرتر است. دلیل مهم توجه نکردن به مکتب ژئوپلیتیک روسی را می‌توان در انکار ایدئولوژیک این مقوله در سیاست‌های رسمی سده بیستم کمونیسم دانست. بیشتر نوشته‌هایی که در زبان فارسی به مکتب‌های ژئوپلیتیک غربی پرداخته‌اند، نامی از مکتب ژئوپلیتیک روسی نبرده‌اند. در این رابطه می‌توان به کتاب عزتی (۲۰۱۴) با عنوان «ژئوپلیتیک» اشاره کرد که به بررسی مکتب‌های غربی پرداخته است. پیروز مجتهد زاده (۲۰۱۶)

شاید تنها نویسنده ایرانی است که در کتاب «فلسفه و کارکرد ژئوپلیتیک» اشاره‌هایی کوتاه به این موضوع داشته و باور دارد که وصیت‌نامه پترکبیر پایه اصلی برای درک مکتب ژئوپلیتیک روسی است. کولایی و عابدی (۲۰۱۷) در مقاله: «مولفه‌های ژئوپلیتیک سیاست خارجی روسیه» مهم‌ترین عامل در فهم سیاست خارجی روسیه را ژئوپلیتیک و آن هم بر پایه نگرش واقع‌گرا دانسته‌اند. زارعی و همکارانش (۲۰۱۹) نیز در مقاله: «تبیین تفکر ژئوپلیتیک در سیاست خارجی روسیه» بر اهمیت رویکرد ژئوپلیتیک، در نگاه نخبگان روس و برای درک رفتار خارجی این کشور به ویژه در سه دوره: استعماری، شورویایی و جدید تأکید کرده‌اند.

آندری تزیگانکف (۲۰۲۲) در کتاب: «واقع‌گرایی روسی؛ دفاع از قدرت در روابط بین‌الملل» به تحلیل واقع‌نگری روسی در اندیشه ژئوپلیتیک معاصر پرداخته است و مفهوم قدرت را چونان شالوده واقع‌نگری روسی بررسی می‌کند. سالوویف (۲۰۱۰) در مقاله: «ژئوپلیتیک در روسیه» باور دارد روسیه به عنوان یک جهان ویژه، عناصر اروپایی و آسیایی را با برتری دومی (آسیایی) در خود ترکیب کرده و آن را از نظر اقتصادی و فرهنگی خودبسنده می‌سازد. از این رو به جای تقسیم میان دو قاره، روسیه «قاره میانی» یا «اوراسیا» را تشکیل می‌دهد. لبدوا (۲۰۱۶) نیز در مقاله: «نظریه روابط بین‌الملل در آئینه پژوهش‌های روسی» می‌نویسد در دوره شوروی، مفهوم و نظریه ژئوپلیتیک مطرود بود. چرا که با موضع مارکسیسم-لنینیسم در مورد سرشت طبقاتی منازعه‌ها در روابط بین‌الملل، تضادی اساسی داشت. از این رو، موضوع ژئوپلیتیک مورد توجه نویسندگان مختلف بوده است. در این مقاله نگارنده کوشش می‌کند تا مفهوم‌هایی را برای یک مکتب روسی از این پژوهش‌ها به دست آورد.

مبانی مفهومی

شاید بتوان ادعا کرد که ژئوپلیتیک بیشتر یک دانش بریتانیایی است. قدرتمندی این کشور، هم‌زمان با انقلاب صنعتی و گسترش قلمرو امپراتوری استعماری‌اش و قدمت انجمن سلطنتی جغرافیایی موجب شد تا مکیندر و دیگران به این موضوع بیندیشند که چرا با وجود قدرتمندی بریتانیا در حوزه دریایی، یک نقش موازنه‌دهنده و آسیب‌پذیر در برابر خیزش قدرت‌های زمینی روسیه و آلمان با تکیه بر فناوری ریلی باشد. بنابراین مساله به پدیدآمدن مفهوم هارتلند^۱ در تعبیرهای گوناگون و الزام‌های پس از آن برسد. به تعبیری «در بریتانیا موثرترین دیدگاه‌های جغرافیایی شکل‌گیرد» (Ezati, 2002: 9). در پیروی از بریتانیا مکتب‌های ژئوپلیتیک در دیگر کشورها نیز کم‌وبیش شکل گرفتند. در پایان سده نوزده به تدریج شاهد ارائه شکل‌گیری مکتب‌های ژئوپلیتیک در دیگر کشورهای غربی بوده‌ایم. روند کلی مکتب ژئوپلیتیک آلمانی به فضای حیاتی، قدرت زمینی و هارتلند اوراسیا توجه داشت.

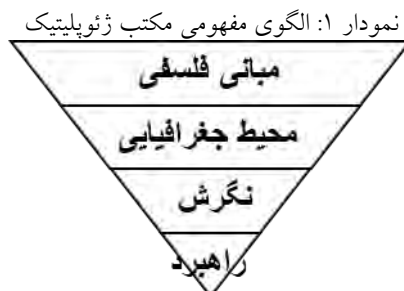
^۱. Heartland

مکتب ژئوپلیتیک را می‌توان دستگاهی فکری دانست که بر بنیان‌های فلسفی (هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و انسان‌شناسی) ویژه‌ای استوار بوده و در پیوند با دیگر حوزه‌های فرهنگی، اجتماعی و علمی، روش‌شناسی ویژه‌ای را برای تبارشناسی، توصیف، تحلیل و تجویز موضوع ژئوپلیتیک به تصمیم‌گیرندگان کشور ارائه می‌کند (Mir Heidar & Mir Ahmadi, 2017). یک مکتب ژئوپلیتیک بی‌گمان یک نظریه ژئوپلیتیک نیست. نظریه یک گزاره "اگر- آنگاه" است و دستگاهی تحلیلی، تبیینی و تجویزی را فراهم می‌کند. اما مکتب یک نگرش کلان‌تر است که می‌تواند پایه‌ی یک یا چند نظریه در سطح‌های گوناگون هم باشد.

اما با این‌همه، آیا می‌توان از مکتب ژئوپلیتیک روسی هم سخن گفت؟ مخالفین مکتب ژئوپلیتیک روسی از ابهام و تعارض بنیادی در دیدگاه‌های روسی در این مورد سخن گفته و از آن نتیجه می‌گیرند که برخلاف مکتب‌های غربی که با وجود تنوع، تکمیل‌سازی و هم‌پایگی مهمی در آنها هست، در اینجا نمی‌توان از یکپارچگی لازم دیدگاه‌ها برای شکل‌گیری یک مکتب ژئوپلیتیک واحد سخن گفت. اما برخی از پژوهشگران نیز باور دارند سنت ژئوپلیتیک روسیه، سرشار از اندیشه‌های ناب و ژرف است (аараоов, 2016). ادوارد سالوویف مدعی است که توسعه دانش ژئوپلیتیک در روسیه، پیشینه کم و بیش طولانی دارد. در بحث‌های اسلاوگراها، اوراسیاگراها و آتلانتیک‌گرایان از پایان سده نوزدهم، مفهوم‌ها و نگرش‌های ژئوپلیتیک اصیلی وجود داشته‌است (оо ловеесв, 2010). در دوره شوروی، اگرچه در آغاز مفهوم ژئوپلیتیک نادیده گرفته می‌شد، ولی در دهه ۱۹۷۰ به تدریج بحث‌هایی درمورد آن شکل گرفت. نیکلای بارانف در مقاله: «مکتب ژئوپلیتیک روسیه» می‌نویسد:

در روسیه، پیش‌نیازهای پیدایش اندیشه‌های ژئوپلیتیک در فرآیند بررسی نقش محیط طبیعی و به‌ویژه عامل جغرافیایی در زندگی جامعه شکل گرفت. سنت ژئوپلیتیک روسیه سرشار از ایده‌های ناب و ژرف است. در میان آنها، ژئوپلیتیک جدید شاید بر عامل فضایی تأکید می‌کند. برای چندین قرن پیاپی، روس‌ها با حفظ دشت‌های بیکران روبه‌رو شده‌اند. توجه به این واقعیت که در طول ۴۰۰ سال، قلمرو روسیه ۳۶ برابر شده است، به‌روشنی نشان‌دهنده اهمیت این موضوع است (аараоов, 2016).

حتی سوروکین گامی فراتر نهاده و مدعی است که نگرش ژئوپلیتیک روسی خیلی زودتر از هم‌تایان خارجی خود سرچشمه گرفت و تا حد زیادی به‌طور مستقل گسترش یافت. اگرچه از آن‌ها جدا نبود و از همان آغاز شکل‌های سراسر ملی به‌خود گرفت (пл екееева, 1999). بنابراین، می‌توان دیدگاه‌های نظری موجود در روسیه را در سه گروه، انکار مکتب ژئوپلیتیک روسی، شکل‌گیری تدریجی مکتب ژئوپلیتیک روسی هم‌زمان با دیگر رقیب‌های غربی و تقدم مکتب ژئوپلیتیک روسی دسته‌بندی کرد. در این مقاله، با مفروض انگاشتن امکان‌پذیری مکتب ژئوپلیتیک روسی به بحث در مورد آن پرداخته می‌شود. الگوی مفهومی زیر، می‌تواند این جستار را به شکل روشن‌تری نشان دهد.

Source: Author

جغرافیای روسیه و آسیب‌پذیری‌های آن

سرزمین روسیه در تاریخ یک‌هزاره‌ای خود، بست‌وبازهای گوناگونی را سپری کرده است. هرچند روسیه دوره شوروی پس از پایان جنگ جهانی دوم، گسترده‌تر از قرن نوزدهم شده و به اوج گسترش سرزمینی خود رسید، ولی با فروپاشی سال ۱۹۹۱ و جدایی جمهوری‌های پانزده‌گانه به مرزهای سده هفدهم کاهش یافت و امروز بیش از هفده میلیون کیلومترمربع با یازده منطقه زمانی را دربرمی‌گیرد. پس از جنگ سرد، ممکن است کرملین از مبارزه‌های ایدئولوژیک آسوده شده باشد، اما واقعیت و نگرانی‌های ژئوپلیتیک، از جمله با گسترش ناتو به نزدیکی مرزهای روسیه هم‌چنان وجود دارد. از دیدگاه رهبران روسیه، منافع امنیتی این کشور با داشتن اولویت‌های ژئوپلیتیک، باید با استفاده از ابزارهای سیاسی اقتصادی و حتی نظامی تأمین شود. گسترش حوزه‌های تعامل و تقابل روسیه در منطقه‌های گوناگون این برداشت را تقویت می‌کند که ژئوپلیتیک عامل بسیار مهمی در سیاست خارجی آن است (Koolae and Abedi, 2017: 99). با مطالعه تاریخ ژئوپلیتیک روسیه از دوران مسکو تا امروز، روسیه از نظر جبر جغرافیایی و تلاش برای ماندگاری و امنیت، همواره با رویکردی تهاجمی و تدافعی، نوعی گرایش ژئوپلیتیک امنیت‌گرا را از آغاز تاکنون دنبال کرده است (Zareei and Others, 2019: 1096). ویژگی فیزیکی و ژئوپلیتیک روسیه بیشتر هارتلندی و قاره است و روسیه کانون حوزه قاره‌ای هارتلند اوراسیا به‌عنوان یکی از سه حوزه ژئواستراتژیک جهانی^۱ است (Kohen, 2008: 32). سرزمین گسترده روسیه از مرزهای لهستان و بالتیک تا مرزهای ژاپن و چین و از دریای سیاه، قفقاز، دریای خزر و آسیای مرکزی با مجموعه‌ای از آسیب‌پذیری‌های برآمده از گستردگی، پرمسایه‌گی و همواری سرزمینی، در کنار تهدیدهای قدرت‌های غربی، دشواری‌های قومی - مذهبی و جمعیتی رو به رو است (Koolae, 2010; 36). به‌گونه‌ای که کاپلان آورده است:

¹. Global Geostrategics

نبود مرز طبیعی و ترس از دشمنان محصور در خشکی، موضوع اصلی اندیشه مکیندر بود. ناامنی، جوهره احساسات ملی روسیه را تشکیل می‌دهد و به تعبیر بیلینگتون «جغرافیا و نه تاریخ» بر اندیشه روسی غلبه داشته‌است (Kaplan, 2020: 136-137). بسیار بر این نکته پافشاری شده است که، روسیه غیرقابل دفاع است و دشت‌هایی در شمال اروپا، در شکاف میان کوه‌های کارپات و دریای بالتیک وجود دارد که باریکترین نقطه آن به عرض ۹۷۷ مایل به‌عنوان کیف لهستان در غرب ورشو قرار دارد. در طول همین محور راهبردی، روسیه با سه مهاجم اصلی برخورد داشته است. بدین ترتیب نگرانی ژئوپلیتیک روسیه، همواره کنترل سرزمین‌هایی بوده است که تا حد ممکن مسیرهای حمله و ناامنی را از مرزهای روسیه دور کند (Zareei and Others, 2019: 1096). درحقیقت، سرزمین موثر ملی این کشور، پس از فروپاشی شوروی محدودتر شده و بیشتر آن در برابر تهدید ناتو قرار دارد.

تیم مارشال مدعی است که باید از دشواری‌های بزرگ دسترسی به دریاهای آزاد یاد کنیم. در صورت بروز جنگ، نیروی دریایی روسیه به دلیل وجود تنگه اسکاگراک در مسیر دریای شمال، نمی‌تواند از دریای بالتیک خارج شود و سواستوپول در کریمه که تنها بندر گرم روسیه است، در پانصد سال گذشته بارها از سمت غرب مورد هجوم واقع شده است. در سال ۱۶۰۵ لهستانی‌ها، در ۱۷۰۸ سوئدی‌ها، در ۱۸۱۲ فرانسویان، آلمان در ۱۹۱۴ و ۱۹۴۱ به آن یورش برده‌اند. با در نظر گرفتن جنگ کریمه ۱۸۵۳-۱۸۵۶ و دو جنگ جهانی، روس‌ها در هر ۳۳ سال یک‌بار در جلگه اروپای شمالی و اطرافش جنگیده‌اند (Marshal, 2020: 18). نقشه زیر آسیب‌پذیری‌های جغرافیایی روسیه را، در دشت‌های باز به روی اروپا و ناتو از سن پترزبورگ در کنار دریای بالتیک تا روستف در کنار دریای آرف نشان می‌دهد.

شکل شماره ۱: خط آسیب‌پذیری روسیه

Source: Mauldin, 2022

از این بررسی کوتاه، می‌توان مهم‌ترین آسیب‌پذیری‌های روسیه را مشکل همواری در جلگه اروپای شمالی و بی‌پناهی، محاصره جغرافیایی و پایداری تهدید غربی دانست. براساس چنین واقعیت‌ها، مشکلات و آسیب‌پذیری‌هایی است که در سده‌های گذشته، موضوع اندیشه‌ورزی برای حفظ این قلمرو به مهم‌ترین دغدغه و نگرانی اندیشمندان ژئوپلیتیک روسی تبدیل شده است.

روند اندیشه‌ورزی در حوزه ژئوپلیتیک روسی

اگرچه فهم سیاسی از عامل جغرافیا در روسیه، ریشه‌دار بوده و به سده‌های پانزدهم و شانزدهم میلادی و مفهوم رم سوم برمی‌گردد، اما در پرتو آموختن دانش‌های جدید از اروپا و از دوره پتر بزرگ در پایان سده هفدهم بود که روس‌ها با مفهوم‌های جغرافیایی به‌مانند جریان‌های سیاسی آشنا شدند و به تدریج بستری برای شکل‌گیری یک مکتب ژئوپلیتیک چند لایه و گاه متناقض فراهم آمد. به تعبیر مجتهدزاده به‌گمان تاریخ‌نگاران بریتانیایی، زمینه‌های اصلی ژئوپلیتیک روسی در وصیت‌نامه پتر بزرگ قرار دارد که از جانشینان خود خواست با دسترسی استراتژیک به آب‌های گرم جنوب و باختر، سلطه دریایی روسیه را بر اقیانوس‌ها واقعیت بخشند. این ژئوپلیتیک استعماری، رقابت‌های میان روسیه و بریتانیا و بازی بزرگ قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم را واقعیت بخشید (Mojtahedzadeh, 2016: 136-137).

دانش ژئوپلیتیک در روسیه به‌عنوان یک جهت‌گیری علمی در ارتباط با اندیشه ژئوپلیتیک جهانی شکل‌گرفت و نه تنها از آن الهام‌گرفت، بلکه سهم اصلی خود را در نظریه ژئوپلیتیک جهانی نیز داشت. نخستین نوشته جغرافیایی روسیه را میخائیل واسیلیویچ لومونوسف در سال ۱۷۶۳ نوشت (Nartov, 2007). تاتیشچف از نخستین جغرافی‌دانان روسیه بود که اورال را به‌عنوان خط جدایی یک روسیه اروپایی متروپلیتن، از یک حاشیه استعماری اوراسیایی در سراسر سیبری مطرح کرد (Blouet, 2008: 115). از این‌رو، نخستین اثر موجود در روسیه، در مورد جغرافیا و قدرت بر موضوع دریاها متمرکز بوده و به امکان‌های دسترسی اشاره داشته است. اما از سده نوزدهم، نویسندگان بیشتری به جستارهای جغرافیایی و نقش آن در رویدادهای نظامی و سیاسی توجه کردند که بیشتر هم، نگرانی‌شان محدودیت‌ها و قدرت دریایی بود.

از نگاه الکسیووا، در نتیجه انقلاب ۱۹۱۷ شکافی در اندیشه‌ورزی ژئوپلیتیک پدید آمد. از یک‌سو، ژئوپلیتیک نظری دیاسپورای روسیه جریان داشت که اهمیت عملی نداشت. در دیگر سو، ژئواستراتژی شوروی که بنیان نظری مناسبی نداشت و به بحران اندیشه ژئوپلیتیک منجر شد. پس از به‌قدرت رسیدن فاشیسم در آلمان، ژئوپلیتیک در شوروی چونان علم کاربردی فاشیستی اعلام و دانش ژئوپلیتیک تا دهه ۱۹۷۰، کنار گذاشته شد (Пл. ексева, 1999). به تعبیر بلوئت «در دوره شوروی، مکیندر کم‌وبیش در آثار منتشر شده به‌عنوان یک بورژوازی

مرتجع متهم بود و اندیشه وی چون توجیهی برای تهاجم امپریالیستی نگریسته می‌شد» (Blouet, 2008: 130-131). اما در میان انجمن‌های روسی خارج از شوروی همچنان در تداوم اندیشه‌ورزی جغرافیایی سده نوزدهم موضوع ژئوپلیتیک زنده بود. به هر حال، از سده نوزدهم به تدریج در روسیه مجموعه‌ای از پژوهش‌ها انجام شد که تا امروز ادامه یافته و در چارچوب نگرش‌هایی ارائه شده‌اند که در ساده‌ترین شکل ممکن در فرازهای پسین مورد بررسی قرار گرفته‌اند. تلاش نگارنده در این جستار آن است که تا حد ممکن این نگرش‌ها را بر اساس مدعیان آنها و مهم‌ترین مفاهیم‌ها و گزاره‌ها ارائه کند.

۱- نگرش تمدنی

به تعبیر حافظ‌نیا نگرش ژئوپلیتیک تمدن‌گرا، بیشتر در قرن نوزدهم و قرن بیستم جریان داشته و بر برتری تمدنی اروپا و سپس آمریکا تأکید داشته‌است (Hafeznia, 2017: 53-55). اگرچه در نگرش انسان‌شناختی جغرافیایی، موضوع تمدن انسانی نیز کم‌وبیش مورد توجه قرار داشته، اما باید نگرش تمدنی را مقوله‌ای مستقل در روسیه در نظر بگیریم و نیکلای یاکولویچ دانیلوفسکی نخستین اندیشمندی بود که آن را مورد توجه قرارداد. الگوی او از یازده تمدن بشری جهان با هفت تمدن مورد نظر هانتینگتون شباهت زیادی دارد. به تعبیر نارتوف^۱ اندیشه او بر شکل‌گیری اندیشه‌های اسلاوی و محافظه‌کار پس از خود تاثیرهای زیادی داشته‌است. برخی از استدلال‌های دیگر دانیلوفسکی، مانند دشمنی پایدار غربی هنوز هم اهمیت زیادی برای شرایط امروز روسیه دارد. او همچنین با تأکید بر اصالت فرهنگ روسیه، اروپایی شدن را زیان‌بار دانسته و بر اتحاد اسلاوها به رهبری روسیه و با مرکزیت قسطنطنیه پافشاری می‌کند و رقابت اصلی و نبرد نهایی را ژئوکالچری، تمدنی و فرهنگی می‌بیند (Nartov, 2007). در حقیقت، دانیلوفسکی نخستین دانشمند روسی بود که اندیشه بیگانگی اروپا از روسیه را گردآوری کرد. او دلیل این بیگانگی را در تفاوت تمدنی دانست (Лл ексева, 1999). البته نگرش تمدنی وی با نگرش‌های انسان‌گرا، اندام‌وار و اوراسیایی بیشترین پیوندها را دارد. اما از آنجا که سطح و واحد متفاوتی را برای تبیین ژئوپلیتیک به کار می‌گیرد، نمی‌توان آن را بخشی از نگرش‌های یادشده دانست.

۲- نگرش اندام‌وار

نگرش اندام‌وار^۲ به نوعی، سوپه افراطی اندیشه محافظه‌کاری روسی‌است. ایوان الکساندروویچ ایلین^۳ سهم قابل توجهی در طرح و گسترش آن داشته‌است. دیدگاه او بازتاب نظریه ارگانیک رودلف کیلن^۴ است. ایلین باور داشت که دولت با مردم یک موجود زنده است که در طول

^۱ Nikolai Nartov

^۲ Organistic Theory

^۳ Ivan Alexandrovich Ilyin (1882-1954)

^۴ Rudolf Kjellén (1864 – 1922)

قرن‌ها در محیط جغرافیایی‌اش به‌عنوان یک "وحدت اندام‌وار" از نظر تاریخی و فرهنگی تکامل یافته است. مردم روسیه از همان سده‌های آغازین، خود را در دشتی باز و بدون هیچ خطوط محصورکننده یافته، که برای همیشه مجبور به دفاع از خود بوده است. او اصرار داشت که ملت روس یک اندام طبیعی با روح فرشته‌ای در باغ بهشت و بدون گناه نخستین است. فردی که به پیکر روسیه تعلق دارد، حق تصمیم‌گیری ندارد (Snyder, 2019: 36-37).

ایلین با تعریف روسیه به‌عنوان "اندام جغرافیایی" سیاست حاکمانش در رسیدن به دریاها و "ایستادن با پای محکم در کنار دریا" و تسلط بر پایین‌دست را جریانی طبیعی می‌بیند. او مدعی است که آتلانتیکی‌ها، با محدودکردن دسترسی روسیه به دنبال تجزیه آن هستند. از نگاه او «روسیه یک دولت یکپارچه و راهبردی است که اراده و توانایی‌اش را برای دفاع از خود به جهانیان ثابت کرده و سنگر واقعی اروپا-آسیایی و در نتیجه، صلح و تعادل جهانی است» (Nartov, 2007). اندیشه ایوان ایلین، در دوره جدید به‌وسیله پوتین بازتولید می‌شود. تأکید ایلین بر موعودگرایی، تام‌گرایی، ملیت‌گرایی، قدرت متمرکز و استثناگرایی روسی، همان عناصر بنیادین پوتین‌گرایی هستند (Tismanano and Langden, 2022: 103). از این‌رو، با وجود کهنگی این اندیشه، شاهد بازتولید آن در حکمرانی روسی امروز هستیم.

۳- نگرش قاره‌ای

در مورد قاره‌ای بودن ژئوپلیتیک روسی به‌عنوان یک واقعیت مهم، آثار مهمی نوشته شده و همچنان تحلیل‌های گوناگونی ارائه می‌شود. در نظریه گسل‌های فعال ژئواستراتژیک جهان نیز این کشور در کنار چین به‌عنوان مهم‌ترین بازیگر راهبردی و قدرتمند برآورد می‌شود (Hafeznia, 2017: 110). در روسیه نیز ونیامین سمنف-تیان-شانسکی^۱ اندیشه ژئوپلیتیک را به‌عنوان دانش نهایی، ترکیبی و چندسطحی در ساختار علم جغرافیایی، به‌عنوان جغرافیای سلطه سرزمینی و معنوی جوامع انسانی یا پژوهش‌های منطقه‌ای تسلط سرزمینی مطرح کرد (Алексева, 1999). نگرش او بر پایه اهمیت مرزهای طبیعی و تراکم زندگی طبیعی، مهاجرت و اسکان دوباره، تا حد زیادی به اندیشه راتزل^۲ نزدیک بود. او بر این باور بود که ارباب جهان قدرت‌هایی هستند که قلمروهای سه‌گانه دریای مدیترانه-سیاه، دریای چین-ژاپن و دریای کارائیب-مکزیک را اداره کنند. او نظام قاره‌ای با تسلط دریا تا دریا را مهم‌ترین عامل تعیین‌کننده قدرت در آینده می‌دید و ایده اصلی‌اش، ضرورت کنترل ژئوپلیتیک روسیه بر فضای از دریا تا دریا بود. او مفهوم اوراسیای روسیه را گسترش داد، فضای میان ولگا و ینی‌سه‌ئی، از اقیانوس منجمد شمالی تا جنوبی‌ترین مرزهای کشور را به‌عنوان یک واحد فرهنگی و اقتصادی ویژه برجسته کرد. او برای حل مسأله دوری از مرکز، بر انتقال پایتخت به یکتاترینبورگ یا ایجاد مراکز چندگانه توسعه در شرق کشور تأکید می‌کرد (Natrov, 2007).

^۱. Veniamin Petrovich Semenov-Tyan-Shansky (1870-1942)

^۲. Friedrich Ratzel (1844 – 1904)

۴- نگرش اوراسیایی

یکی از پرسروصداترین نگرش‌های ژئوپلیتیک روسی در دهه‌های گذشته، اندیشه اوراسیایی^۱ است که گاهی نیز اندیشه نو اوراسیایی نامیده می‌شود. اگرچه این نگرش نیز در چارچوب رویکرد قاره‌ای قرار می‌گیرد، اما به دلیل موقعیت یکنای آن، باید جداگانه بررسی شود. ایده بنیادی مکتب اوراسیایی این است که « روسیه نه اروپا و نه آسیا و بلکه یک سامان ژئوپلیتیک بی‌همتا در اوراسیاست» (Okunev, 2009). در این نگرش، با توجه به یگانه بودن جایگاه روسیه به‌عنوان یک جهان ویژه، به‌جای تقسیم میان دو قاره، روسیه « قاره میانی» یا « اوراسیا» را تشکیل می‌دهد (Solovyev, 2004: 87). خاستگاه اندیشه اوراسیایی‌ها را باید در تاریخ روسیه و در پایان قرن پانزدهم جستجو کرد. پس از شکست قسطنطنیه در سال ۱۴۵۳ مرکزیت ارتودکس جهانی به مسکو منتقل شد. راهب فیلوتئوس روسیه را روم سوم نامید. او مدعی شد که دو روم سقوط کرد، سومی ایستاد و چهارمی در کار نخواهد بود (Nartov, 2007). بارانف باور دارد که تنها مکتب فکری ژئوپلیتیک با ثبات روسیه «مکتب اوراسیا» است و این اوراسیاگراها بودند که برای نخستین‌بار در روسیه از مفهوم "ژئوپلیتیک" به‌طور گسترده استفاده و اولویت‌های ژئوپلیتیک ملی را ترسیم کردند.

اندیشمندان مهاجر روس پس از انقلاب اکتبر در اروپا مانند تروبتسکوی^۲، ورنادسکی^۳، ساویتسکی^۴ و فلوروفسکی به تبیین اوراسیاگرایی پرداختند (aa paooB, 2016). از نگاه ساویتسکی «فرهنگ روسیه نه فرهنگ اروپایی است و نه هیچ‌یک از فرهنگ‌های آسیایی و نه مجموع یا ترکیب مکانیکی عناصر یکی یا دیگری. این یک فرهنگ بسیار ویژه است که به‌خودی‌خود ارزش و اهمیت تاریخی کمتری از فرهنگ اروپایی و آسیایی ندارد» (aa paooB, 2016). اوراسیاگرایی در دهه‌های پسین با اندیشمندانی چون گومیلیف، پانارین و دوگین تداوم یافته و به یکی از مهم‌ترین جریان‌های فکری و سیاسی روسیه حاکم بر رفتار روسیه امروز تبدیل شده است.

۵- نگرش ملی

نگرش ملی به ژئوپلیتیک، گستره‌ای از اندیشه‌ها را در بر می‌گیرد که برای روسیه، مردم روس و بخشی از سرزمین‌های تصرف‌شده تاریخی آن تنها اهمیت ملی و دولت‌گرا قائل هستند و از تهدید غرب، مسلمانان و شرق سخن می‌گویند. کوزمنکو^۵ اندیشه ژئوپلیتیک ملی روسی را براساس گزاره‌هایی چون، بیش‌ترین روس را در بیش‌ترین قلمرو گردآوری کنید، منطقه‌های مرزی غیرروسی را حذف کنید، روسیه اصلی، شامل اوکراین و روسیه سفید را دوباره متحد

¹. Eurasian Thinking

². Nikolai Sergeyeovich Trubetzkoy (1890-1938)

³. Vladimir Ivanovich Vernadsky (1863-1945)

⁴. Pyotr Savitsky (1895-1968)

⁵. Kuzmenko

کنید، تنظیم کرده بود (аараов, 2016). این نگرش به نوعی با مفهوم جهان روسی^۱ پوتین پیوند اساسی دارد (Putin, 2021). در واقع، ملی‌گرایان بر ایده‌های ژئوپلیتیکی ایجاد یک دولت ملی روسیه با تسلط کلیسای ارتودکس و اتحاد دوباره با اوکراین و روسیه سفید تأکید می‌کنند. مهم‌ترین اندیشمندان این نگرش را می‌توان ال جی ایواشف، گنادی زوگانف، آناتولی ایوانوویچ اوتکین و وادیم تسیمبورسکی^۲ دانست.

این نگرش، روسیه را نه شرقی، نه غربی، نه اوراسیایی و بلکه در تعامل و متوازن با غرب می‌داند. ایواشف الگوی ژئوپلیتیکی جهان جدید را «یک شکل‌بندی چندمرکزی سلسله‌مراتبی با یک مرکز پیشرو و تمایل آشکار، برای تشکیل مرکز دوم» دانسته و دنیای آینده را در رقابت میان امریکا و چین ترسیم می‌کند (Алексеева, 1999). وادیم تسیمبورسکی تغییر رمز ژئوپلیتیک روسیه را از امپراتوری به رمز جدید که او آن را «جزیره» نامید، مطرح کرده و مدعی است که: جزیره روسیه یک سرزمین جداگانه در وسط اقیانوس خشکی است که از اروپا جدا شده است و با تنگه کم‌ویش گسترده‌ای از کشورهای محدود بالتیک و اروپای شرقی پیش رفته است و باید اولویت‌های داخلی و منطقه‌ای را، به جای اولویت‌های جهانی در دستورکار قرار دهد (аараов, 2016). با وجود اهمیت نگرش‌های دیگر، نگرش ملی به دلیل سرشت عملگرایانه دولت پوتین در برخی زمان‌ها، جایگاه مهمی در رویکرد این کشور به محیط منطقه‌ای و بین‌المللی داشته است.

۶- نگرش شرقی

یکی از مهم‌ترین چالش‌ها در کشمکش‌های ژئوپلیتیک روسی در سال‌های گذشته «محور شرق»^۳ است که به ضرورت تنوع بخشیدن به منابع خارجی توسعه و تعامل راهبردی کشور با چین و کشورهای آسیا اشاره دارد. چرخش به سمت شرق با بحران ژئوپلیتیکی ناشی از رویدادهای اوکراین و تشدید روابط میان روسیه و غرب شتاب گرفت. پیش‌فرض استفاده از رابطه با چین برای نوسازی اقتصاد، جذب سرمایه‌گذاری مستقیم جدید، شتاب‌دهی به تغییرهای ساختاری در اقتصاد شرق دور و شرق سیبری و توقف کاهش جمعیت این منطقه‌ها بود. در پایان دهه ۲۰۱۰ بحث در مورد اوراسیای بزرگ که ارتباط نزدیکی با محور به سمت شرق داشت، تشدید شد (Kolosov, Zotova and Turov, 2022:86). با این همه، جدا از چالش سال‌های گذشته در برخی دیدگاه‌های ژئوپلیتیک مانند نظریه گسل‌های ژئواستراتژیک، روسیه در کنار چین در جبهه ژئواستراتژیک جهانی قرار دارند (Hafeznia, 2017: 112). پس از بحران اوکراین در سال ۲۰۱۴ به‌عنوان بزرگترین چالش ژئوپلیتیک روسیه در دوره جدید (Dorj and Tabatabaei, 2019: 21) و سپس جنگ در سال ۲۰۲۲ این چرخش شرقی، به یک جریان ناگزیر

¹. Ruskii Mir

². V.L. Tsymbursky (1957-2009).

³. Eastern Cenric

و از سر ناچاری تبدیل شده است. پیش از این نیز طرح اوراسیای بزرگتر در سال ۲۰۱۶ و مفهوم جهان‌روسی مطرح شد که نشان‌دهنده یک دگرگونی اساسی در اندیشه ژئوپلیتیک دانسته می‌شود. از نظر مدعیان اصلی این نگرش، چرخش به شرق با جهت‌گیری روسیه برای ایجاد نظم ژئوپلیتیک چندقطبی و جلوگیری از هژمونی امریکا و غرب همخوانی پیدا کرده است. اگرچه برخی نیز نسبت به پیامدهای شرق‌گرایی، مانند مخاطره‌های وابستگی به چین و نیز دست برتر این کشور در منطقه خاوری روسیه هشدار داده‌اند.

۷- نگرش آتلانتیکی

به تعبیر بردیایف، مسأله شرق و غرب موضوعی جاودان در روسیه است (Shakibi, 2018: 116) و از این‌رو، بسیاری از اندیشه‌های سیاسی و هویتی و ژئوپلیتیک روسی در واکنش به غرب شکل گرفته‌اند. از نگاه این جریان روسیه باید در بستر اصلی کشورهای غربی توسعه یابد، زیرا ارزش‌های غربی ارزش‌های جهانی است (Okunev, 2009). گرایش‌های اروپایی روسیه به نوگرایی دوره پتر بزرگ در پایان سده هفدهم برمی‌گردد که به نگرش جدی، در حیات فکری، فرهنگی و سیاسی روسیه تبدیل و در برابر آن اسلاوگرایی، ملی‌گرایی و اوراسیاگرایی پدید آمده و تا امروز به بزرگترین کشمکش هویتی در عرصه‌های سیاست داخلی و خارجی تبدیل شده است. بخش مهمی از فرازونشیب سیاسی روسیه را در دوره‌های گوناگون شکل داده و افزون بر پتر، با نام‌های دیگری چون کاترین کبیر، الکساندر دوم، گورباچف و یلتسین و زیر عنوان‌هایی چون غرب‌گرایی، اروپاگرایی و آتلانتیک‌گرایی ادامه یافته است. این نگرش، در پهنه ژئوپلیتیک نیز، گزاره‌ها و پیش‌نیازهایی یافته و برخلاف نگرش‌های دیگر، غرب را نه تهدید بلکه الگو و متحد می‌بیند و در برابر نگرش‌های تهدیدانگاری غرب قرار می‌گیرد. با وجود اهمیت این نگرش در رفتار دولت‌های روسی در دوره‌های ویژه، غرب‌انگاری روسی^۱ در وجه غرب‌گرایانه آن، کمتر در دانش ژئوپلیتیک در این کشور اثرگذار بوده است. از این‌رو، تنها چون پیوستی بر نظریه روابط بین‌الملل و سیاست خارجی نمایان شده است.

آن‌گونه که در جستارهای این بخش مطرح شد، بیشتر رویکردهای ژئوپلیتیک روسی جدید هستند و کمتر در این کشور اندیشه‌های پسامدرن مورد توجه قرار گرفته‌اند. ولادیمیر کاریاکین پژوهشگر برجسته در مؤسسه پژوهش‌های استراتژیک روسیه، اصطلاح «ژئوپلیتیک انتقادی» (یا موج سوم) را برای گفتگو و پژوهش در مراکز روسی پیشنهاد کرده است (Kolosov, Zotova and Turov, 2022:82-83). بنابراین از مجموع رویکردهای ارائه شده می‌توان دریافت که در دو سده گذشته در روسیه موضوع جغرافیا و آسیب‌پذیری‌های داخلی و محیطی و تهدیدهای بیرونی، یکی از نگرانی‌های مهم اندیشمندان این کشور در زمینه پژوهش‌های جغرافیایی بوده

^۱. Russian Occidentalism

است. در ادامه مقاله به تحلیل مهم‌ترین اصول و پیش‌نیازهای مکتب ژئوپلیتیک روسی پرداخته می‌شود.

مجادله فکری بر سر جریان ژئوپلیتیک

با وجود همه اختلاف‌هایی که از زمان میخائیل دانیلوفسکی در سده نوزدهم تا الکساندر دوگین امروز، میان نظریه‌پردازان روس وجود داشته است، برخی مفهومی مانند آسیب‌پذیری، تهدید غربی و مشکل دسترسی را می‌توان ترجیح‌بند همه دیدگاه‌ها در مکتب ژئوپلیتیک روسی دانست. به این ترتیب با وجود تحولات برخاسته از ابرقدرتی شوروی از زمان جنگ جهانی دوم، کنترل بر اروپای شرقی و همپایگی راهبردی آن در سلاح‌های هسته‌ای، آن نگرانی‌های ژئوپلیتیک تاریخی تاکنون و در دوره جدید حکمرانی روسی نیز کم و بیش ادامه یافته است. روی‌هم‌رفته، دانش ژئوپلیتیک نیز مانند دیگر دانش‌های سیاسی و فرهنگی در روسیه سده‌های میانی و اوایل دوران جدید، بیشتر متأثر از جریان مذهب و هویت بود و با جایگاه و موقعیت آن در جهان و نسبتش به‌ویژه در ارتباط با غرب پیوند داشت. بنابراین از سده هفدهم که نخستین نشانه‌های نوگرایی در روسیه دیده شد، مجادله در مورد شرقی یا غربی بودن این کشور آغاز شد که بیشتر هم مفهومی فرهنگی و مذهبی داشت. در سده هجدهم، تاتیشچف از آن برداشتی ژئوکالچری داشت (Blouet, 2008: 115) و تنها در نیمه دوم قرن نوزدهم بود که به معنایی ژئوپلیتیک به‌کار برده شد و لامانسکی در مورد آن نظریه‌پردازی کرد (Laruel, 2009: 14). اگرچه، در دوره شوروی هم مفهوم و هم نظریه ژئوپلیتیک کنار گذاشته شده بود؛ چرا که با جهت‌گیری مارکسی-لنینی در مورد سرشت طبقاتی درگیری‌ها در روابط بین‌الملل تضادی اساسی داشت (Bobeeva, 2016: 10). به تعبیر دیگر، ژئوپلیتیک در اتحاد شوروی تا آخرین سال‌های حیات خود به‌عنوان یک علم ارتجاعی بورژوازی، با هدف توجیه گسترش امپریالیسم بین‌المللی برآورد می‌شد (Kolosov, 2022: 80).

به‌طور کلی، اندیشه ژئوپلیتیک روسی از زمان پیدایش در پایان سده نوزدهم بر مفهومی چون گشایش محیطی، دسترسی و مشارکت اروپایی تأکید داشت. اما در سده بیستم متأثر از داعیه‌های جهان‌وطن و طبقاتی، بر نقش جهانی و به‌ویژه جستجوی متحدانی ایدئولوژیک در جهان سوم، برای ضربه به نظام سرمایه‌داری متکی شد. هم‌زمان برای حفظ خاستگاه کارگری، جریان محدودسازی قدرت‌های اروپایی در عرصه ژئوپلیتیک غربی را بطور عملگرایانه‌ای پیش می‌برد که آیین برژنف به‌خوبی این وضعیت را نشان می‌دهد. اما در دوره پسا شوروی، گفتمان پیوستگی اروپایی، کم‌رنگ‌شدن احساس محاصره و تعبیر ژئوکالچری «خانه مشترک اروپایی» و «همگرایی ملل متمدن» در سال‌های ۱۹۸۵ تا ۱۹۹۵ بر نظریه ژئوپلیتیک روسی حاکم شد. از سال ۲۰۰۰ نیز گفتمان سنتی احساس خطر، احیای نگرانی‌های سنتی و بازآفرینی مفهوم اوراسیا مطرح شده است.

بیشتر آثاری که در این دهه‌ها، در زمینه اندیشه ژئوپلیتیک نوشته شده‌اند بر تهدید غرب، موقعیت ژئوپلیتیک ویژه اوراسیا و ضرورت همگرایی شرقی تأکید کرده‌اند. از این رو با اندیشه‌های دولت‌گرا و تمدنی بسیار نزدیک هستند (Дугин, 2012: 9-11) و تنها وجه جداکننده اندیشه‌های ژئوپلیتیک تأکیدی است که بر زمینه‌های جغرافیایی، محیطی و امکان‌های موجود در فضاها، درونی، منطقه‌ای و جهانی است (уугнн, 1997: 108). اگرچه در برخی آثار مخاطره‌های چین نیز مطرح می‌شود آن هم نه از دیدگاه جهان‌گرایان یا غرب‌گرایان، بلکه هم از سوی دولت‌گرایان و هم اندیشمندان ژئوپلیتیک متکی بر داده‌ها و آمارهای موجود که باور دارند: «بلند شدن شیخ چین با آن ذخیره فراوان نیروی انسانی‌اش» (Bloueit, 2008: 135) در 20 کنار وضعیت منطقه شرقی روسیه از نظر جمعیتی و توسعه، می‌تواند چالش اصلی روسیه در آینده باشد.

صاحب‌نظران ژئوپلیتیک روسی مانند دیگر اندیشه‌وران زمینه‌های پژوهشی دیگر، با وجود نگرش منفی نسبت به غرب، در عمل نظریه‌های غربی را وام می‌گیرند. این موضوع به‌ویژه با توجه به جنبه‌های نظامی-استراتژیک مسائل بین‌المللی، امروزه جریان رایجی تلقی می‌شود. برداشت روسی از اندیشه ژئوپلیتیک و تصویر از روابط بین‌الملل با رنگ‌های گسترده‌تری نسبت به رنگ‌های اندیشه تمدنی نشان داده شده است (бббеева, 2016: 10). از این رو، اندیشه ژئوپلیتیک روسی ضمن برخی پیوندهای مهم با مکتب‌های رایج دانشگاهی غرب، بر موقعیت ویژه جغرافیای روسیه و نیز ویژگی‌های محیطی و رقیبان تاریخی آن، ایده‌هایی را تولید کرده که در عمل بیشتر به کار دولت آمده است. بیشتر تحلیل‌گرهای مراکز پژوهشی دولتی یا نزدیک به دولت نیز از هشدارها و رهنمودهای آنها بهره گرفته و سیاست عملی کشور را پیش برده‌اند.

مکتب ژئوپلیتیک بومی روسیه به‌شدت مورد نقد بین‌الملل‌گرایان است. آنان این را ادعای کسانی می‌دانند که مدعی هستند هر آنچه روسیه برای توسعه فکری خود نیاز دارد، پیش‌تر به‌طور بنیادی و بیش‌تر توسط خود روس‌ها ایجاد شده است. از نگاه این منتقدان چنین جریانی ریشه در عقده برتری یا حقارت در روسیه دارد. بسیاری در جامعه روشنفکری روسیه هستند که هم به حقیقت‌ها و هم به نیاز گسترش یک علم سراسر روسی، برای اهمیت دادن به مقابله با دشمن غربی متقاعد شده‌اند. عجیب آن است، در حالی که به رد رویکردهای پساساختارگرایی غربی به‌عنوان بیگانه با ارزش‌های اوراسیایی و ارتدوکس روسیه می‌پردازند، هم‌زمان نظریه‌های ژئوپلیتیک سنت‌گرای غربی را وام می‌گیرند. نمونه تازه‌ای از نوآوری نمایندگان این گروه، کتاب الکساندر دوگین است که در تدوین نظریه خود در مورد جهان چندقطبی، بر ساموئل هانتینگتون، زیبگنیو برژینسکی و دیگر نظریه‌پردازان سنت‌گرای اندیشه ژئوپلیتیک و ژئوکالچر غربی تکیه می‌کند (быгакков, 2014: 72-73).

دانش ژئوپلیتیک، افزون بر جغرافیا و سیاست به وسیله نگرش‌ها تنظیم می‌شود. این موضوع، گاهی آن را تا حد یک مجادله سطحی کاهش می‌دهد. در این رابطه سالوویف به ساختارهای شبه ژئوپلیتیک همچون نگرش دوگین، ژئوپلیتیک انتخاباتی مانند زیوگانف و عوام‌گرایی ژئوپلیتیک ژیرینفسکی اشاره کرده است (Solovyov, 2010). با وجود این، ژئوپلیتیک در روسیه به‌عنوان یک زمینه بین رشته‌ای از انتشارات علمی بسیار محبوب است. کتاب‌های درسی، کمک‌آموزشی و عمومی زیادی در این زمینه در روسیه منتشر می‌شوند که به مقوله‌های ژئوپلیتیک روسی می‌پردازند. بحران اوکراین از سال ۲۰۱۴ و سپس جنگ سال ۲۰۲۲ که هنوز هم ادامه دارد بر عطف پژوهش‌های ژئوپلیتیک، به‌ویژه از دیدگاه آینده روسیه افزوده و برخی نگرش‌ها مانند اوراسیاگرایی و شرق‌گرایی را بر رقیب‌های آن‌ها چون آتلانتیک‌گرایی ترجیح داده است. با این‌که، مقایسه نگرش‌های رایج در روسیه از دیدگاه مدعی‌های اصلی آن‌ها کار دشواری است، اما در ادامه کوشیده‌ام برخی ویژگی‌های مهم آن‌ها را ارائه کنم.

نمودار ۲: مقایسه نگرش‌ها

نگرش	هویت	آسیب‌پذیری	تهدید	راهبرد
تمدنی	تمدن روسی	مرزهای غربی	اروپا	نوگرایی تمدنی
اندام‌واره	ابدیت روسی	دسترسی	غرب	دولت فاشیستی
قاره‌ای	هارتلند روسی	نبود تعادل جمعیتی	کشورهای پیرامونی	دریاهای پیرامونی
اوراسیایی	اوراسیای بزرگ	ناخودآگاهی	غرب	منطقه حائل
شرقی	روسیه شرقی	غرب‌نگری	غرب	اتحاد شرقی
آتلانتیکی	روسیه اروپایی	نبود توسعه	اقتدارگرایی	همگرایی غربی
ملی	جهان‌روسی	گسیختگی جغرافیایی	واگرایی	تعامل محیطی

Source: Author

بر اساس یافته‌های نگارنده از بررسی نگرش‌های رایج در مکتب ژئوپلیتیک روسی، مهم‌ترین آسیب‌پذیری جغرافیایی روسی از ناحیه غرب این کشور و در کنار مرزهای اروپایی است. از دیدگاه این اندیشمندان ژئوپلیتیک، بزرگترین تهدید امنیتی نیز غرب است. اهمیت این موضوع را زمانی می‌توان بهتر دریافت که توجه شود نگرش فکری رایج در فرهنگ سیاسی روسی بیشتر سویه محافظه‌کارانه دارد. بنابراین پایایی عملی غرب در نگرانی امنیتی روسیه در طول سده‌های گذشته نیز بر این جریان تأکید دارد که در جستارهای پسین به آن می‌پردازیم.

اصول و مفهومی‌های مکتب ژئوپلیتیک روسی

بزرگ‌ترین عاملی که موجب کم‌رنگ ماندن مکتب ژئوپلیتیک روسی شده، آن است که اندیشه‌های ژئوپلیتیک در این کشور برخلاف دیگر کشورهای بزرگ، بسیار متنوع و متعارض هستند. آن‌ها الگوهای فکری متفاوتی را شکل می‌دهند و از این رو امکان تفاهم را بسیار دشوار می‌سازند. چرایی‌های این تنوع و تعارض را می‌توان در موردهای مهمی چون گستردگی سرزمینی و پیچیدگی سازه‌های موثر در جریان ژئوپلیتیک، تنوع و گستردگی تهدیدها و گونه‌های آن‌ها، چالش امپراتوری و بحران هویت ملی، ناپایداری مرزها و مجادله پیوسته فکری و هویتی در برابر غرب برشمرد. بنابراین از یک‌سو، زمینه دسترسی و گسترش محیطی که بیشتر در رقابت با بریتانیا و آلمان شکل گرفت، تا موازنه راهبردی با امریکا ادامه یافت و به چالش تهدید منطقه موثر ملی از سوی ناتو و مفهوم جهان‌روسی منجر شد. از سوی دیگر، شاهد تحولی در روندهای منطقه‌ای از اروپاگرایی تا اوراسیاگرایی و تمرکز بر جهان روسی^۱ بوده‌ایم. اگرچه، آن‌گونه که در جستار پیشین اشاره شد؛ نگرش‌های روسی، بیشتر چندلایه و گاه متناقض بوده‌اند و تاثیرپذیری مهمی از رویکرد جبر جغرافیایی داشته‌اند. اما می‌توان مکتب ژئوپلیتیک روسی را در چارچوب اندیشه سیاسی محافظه‌کار، مورد توجه قرارداد که متمرکز بر ویژگی‌های برگرفته از آیین فکری دولت‌گرایی، اسلاوگرایی و اوراسیاگرایی است. نمودار زیر این وضعیت را ترسیم می‌کند:

نمودار ۳: گزاره‌های اصلی در مکتب ژئوپلیتیک روسی

Source: Author

بر اساس این ویژگی محافظه‌کار اندیشه‌های ژئوپلیتیک، با قدری آسان‌گیری می‌توان برخی از مهم‌ترین گزاره‌های اصلی مکتب ژئوپلیتیک روسی را به شرح زیر برشمرد:

یک. از نگاه اندیشمندان ژئوپلیتیک روسی، این کشور بسیار گسترده و پر همسایه است. روسیه با چهارده کشور مرز مشترک زمینی دارد و در جهت‌های غربی، جنوبی و شرقی با تهدیدهای گوناگون روبرو است. روسیه با دو قاره اروپا و آسیا پیوستگی سرزمینی دارد و با

^۱ Russian World (Russki Mir)

قاره آمریکا هم از همسایگی دریایی نزدیکی برخوردار است. روسیه با سه منطقه ژئواستراتژیک جهانی شامل اروآتلانتیک، خاورمیانه و شرق آسیا پیوستگی جدی دارد. از این رو، از دیدگاه آن‌ها این موضوع بسیار حیاتی برآورد می‌شود.

دو سرزمین روسیه در گستره‌ای هموار قرار دارد و به‌ویژه در جهت غربی آن، جغرافیای آسیب‌پذیری دارد که به دلیل‌های جغرافیایی به‌ویژه از منطقه غربی؛ از مرزهای فنلاند تا دریای سیاه و به‌طور ویژه‌تر از دشت‌های بزرگ واقع در خط سن‌پترزبورگ تا روستف به شدت آسیب‌پذیر است. بی‌گمان هیچ اندیشمندی در پهنه ژئوپلیتیک نتوانسته است این موضوع مهم را نادیده بگیرد.

سه در طول تاریخ هزارودویست ساله، روسیه بارها از این ناحیه مورد حمله قرار گرفته است. از وایکینگ‌ها تا سوئد، لهستان، لیتوانی، فرانسه، آلمان و ناتو همیشه جنگ‌ها و تهدیدهای بزرگی از منطقه غربی برای روسیه وجود داشته و در سده‌های گذشته، اشغال و آتش زدن مسکو مفهومی آشنا برای روس‌ها بوده است. این موضوع به‌ویژه برای اندیشمندان دولت‌گرا، اوراسیاگرا و شرق‌گرا بسیار اهمیت داشته است.

چهار روسیه مشکل دسترسی به دریاهای آزاد دارد و از بندر ولادی‌وستک در شرق تا سن‌پترزبورگ در غرب، به‌فاصله حدود ده‌هزار کیلومتر، بدون هرگونه بندر قابل استفاده در طول سال بوده است. از این رو نمی‌تواند یک قدرت دریایی بزرگ باشد. از دیدگاه اندیشه‌های ژئوپلیتیک روسی، ناگزیر باید قدرتی خاکی و سرزمینی باشد و هرگاه که بتواند، باید برای دسترسی به دریاهای آزاد بکوشد.

پنج. قدرت روسیه بر بنیان سرزمینی‌بودن، می‌تواند به سه قلمروی ملی روسی، منطقه‌ای اسلاوی و جهانی اوراسیایی تفسیر شود. این موضع در چارچوب نگرش‌های هویت‌گرا، از آن‌چنان اهمیتی برخوردار است که از نگاه اندیشه‌ورزان ژئوپلیتیک روسی، پیش‌نیازهای ویژه خود را در ساحت اندیشه و راهبرد یافته و بزرگترین مجادله‌ها را دامن زده است.

شش. از دیدگاه بسیاری از اندیشه‌ورزان دانش ژئوپلیتیک روسی، این کشور برای غلبه بر مشکل‌ها و تهدیدهای برخاسته از نادرستی دریایی و آسیب‌پذیری دفاعی، ناگزیر باید راهبردهایی چون ژرفای راهبردی، منطقه حائل و گسترش قلمرو را در دستور کار قرار دهد. این واقعیتی است که در روسیه پسامغول از سده پانزدهم میلادی تا امروز سیاست عملی آن‌را، شکل داده است. به بیانی دیگر، تاریخ روسیه به‌خوبی نشان می‌دهد که این کشور همواره دارای آرمان‌های بلندپروازانه ژئوپلیتیکی بوده است (Karimipour, 2023: 214) و همچنان نیز دارد.

هفت. مجموعه این گزاره‌های ژئوپلیتیک در سده‌های گذشته، به دو موضوع اساسی در روسیه منجر شده‌اند. از یک‌سو، نیاز به دولت قدرتمند و از سوی دیگر ایجاد وضعیت امپراتوری. اما در نتیجه دولت قدرتمند و اقتدارگرا و لویاتانی با بحران توسعه رو به رو شده (Karami, 2022:)

69) و در وضعیت ناگزیری، امپراتوری نیز بحران هویت را تجربه کرده است و هردو زمینه‌های ناپایداری و بحران را در جهت‌گیری‌های سیاست داخلی و سیاست خارجی فراهم ساخته‌اند.

نمودار ۴: گزاره‌های اصلی مکتب ژئوپلیتیک روسی

Source: Author

نتیجه

براساس یافته‌های این مقاله و با وجود برخی تعارض‌ها و چندلایه‌گی‌ها، ادعای نگارنده آن بود که می‌توان از یک مکتب ژئوپلیتیک روسی سخن گفت که مفهوم‌ها و ویژگی‌های اصلی آن در میان اندیشمندان مختلف در این کشور از سده هجدهم تا امروز مشترک است سپس جنبه‌ها و وجوه این مکتب در روند جستارها مورد بررسی قرار گرفت. به نظر می‌رسد دلیل ناشناختگی این مکتب در انجمن‌های دانشگاهی ایران نیز به نوعی انکار، نادیده‌انگاری و روس‌انکاری فرهنگی و ایدئولوژیک در دو سده گذشته از سوی انجمن‌های دانشگاهی غرب و همین‌طور ترجمه نشدن متون روسی در ایران به جز برخی نوشته‌ها در مورد اوراسیاگرایی برمی‌گردد. پس این دگرگونی کوتاه نشان می‌دهد که با وجود پراکندگی اندیشه‌ها در زمینه پژوهش‌های جغرافیایی که از سده هجدهم در روسیه آغاز شده، می‌توان حلقه وصل و نقطه مشترک آن‌ها را در مفهوم‌هایی چون نادرستی دریایی، سرزمینی بودن، آسیب‌پذیری دفاعی، ژئواستراتژی عمق راهبردی، منطقه حائل و گسترش‌گرایی به‌عنوان مکتب ژئوپلیتیک روسی بیان کرد. در

میان آن‌ها دو مقوله آسیب‌پذیری جغرافیایی به‌ویژه در منطقه‌های غربی و گسترش‌گرایی قلمروی در محیط پیرامونی، رهنمودهای مرکزی پنداشته می‌شوند.

بی‌گمان این ویژگی‌های اساسی به‌ناچار زمینه‌های شکل‌گیری دولت قدرتمند را در فرهنگ سیاسی روسیه به موضوعی پایدار تبدیل کرده و میان پرده‌های اصلاح و مردم‌سالاری چون سرابی در برهوت روسی تصور شده‌اند. امروز بحران توسعه و نوسازی روسی پس از سه سده، همچنان به‌عنوان یک تراژدی مطرح می‌شود. در نتیجه، بحران هویت دولت در پی وضعیت امپراتوری ناشی از گسترش‌گرایی گاه‌وبی‌گاه نیز در دوره‌های گسیختگی رخ نموده است. بنابراین، یافته‌های این مقاله نشان دادند که واقعیت‌های موجود در جغرافیای روسی و نگرانی‌های اندیشه‌ورزان پژوهش‌های جغرافیایی، امکان‌های مهمی برای ارائه یک مکتب ژئوپلیتیک روسی، در کنار دیگر همتایان غربی آن فراهم آورده است. از این‌رو، بدون درک روشن از آن مکتب، دریافتی ژرف از سیاست خارجی این کشور دشوار می‌شود. پس به کمک آن می‌توان به راهگشایی‌های مهمی برای کشورهای محیط روسیه و به‌ویژه ایران رسید که از آسیب‌پذیران آن در قلمرو گسترده‌ای از دریای سیاه تا میان‌رودان در سده‌های پیشین بوده است. در واقع، درک مکتب ژئوپلیتیک روسی، نه یک سرگرمی یا نگرانی نظری و دانشگاهی، بلکه یک یافته عملی برای تعامل بهتر دولت‌های همسایه و اثرپذیر از ژئوپلیتیک آن کشور است.

References

- Alekseeva, Irina (1999), **Geopolitical Thought in Russia, Political Problems of International Relations and Global Development**, Academic Degree: Candidate of Political Sciences, Place of Thesis Defense: St. Petersburg, HAC specialty code: 23.00.04, Available at: <https://cheloveknauka.com/geopoliticheskaya-mysl-v-rossii>, (Accessed on: 20/11/2022), [in Russian].
- Belouet, Brian (2007), **Global Geostrategy**, Translated by Mahbobeh Bayat, Tehran, Strategic Studies Institute, [in Persian].
- Cohen, Saul Bernard (2008), **Geopolitics of the World System**, Translated by Abbas Kardan, Tehran, Abrar Moaser of Tehran Institute, [in Persian].
- Doraj, Hamid and Seyed Mohammad Tabatabai (2018), Geopolitical Role of Ukraine in the Modern Confrontation Between America and Russia, **International Quarterly of Geopolitics**, Vol. 15, No. 54, pp.1-30, (doi: 20.1001.1.17354331.1398.15.54.1.4), [in Persian].

- Dugin, Alexander (1997), **Fundamentals of Geopolitics: Russia's Geopolitical Future**, Moscow: Arktogeya Center, [in Russian].
- Dugin, Alexander (2012), **the Fourth Theory of Politics; Russia and Ideas of the 21st Century**, Translated by Mahnaz Nowrozi, Tehran: Salman and Azadeh Publication, [in Persian].
- Ezzati, Ezzatollah (2014), **Geopolitics**, Tehran, SAMT Publication, [in Persian].
- Hafeznia, Mohammad Reza (2016), Humanistic Geopolitics, **International Quarterly of Geopolitics**, Vol. 3, No. 9. pp. 1-4, [in Persian].
- Hafeznia, Mohammad Reza (2016), **Principles and Concepts of Geopolitics**, Mashhad, Papli Publication, [in Persian].
- Kaplan, Robert (2019), **the Revenge of Geography**, Translated by Mohammad Hasan Khazri and Mehbobeh Nik Farjam, Entekhab Publication, [in Persian].
- Karami, Jahangir (1401), Leviathan Security Strategy: Reflecting the Geopolitical Environment in Russian Governance Thought, **International Quarterly of Geopolitics**, Vol. 18, No. 67, pp. 31-69, (doi: 20.1001.1.17354331.1401.18.67.2.2), [in Persian].
- Karimipour, Davood (2023), Geoeconomic Approach in Foreign Relations Analysis; Study of Russia's Relations with Western European Countries, **International Quarterly of Geopolitics**, Vol. 19, No. 69, pp. 207-244, (doi: 20.1001.1.17354331.1402.19.69.8.9), [in Persian].
- Kolosov, Vladimir, Maria Zotova and Nikita Turov (2022) "Geopolitics and Political Geography in Russia: Global Context and National Characteristics", **Reg Res Russ**, Vol. 12, No. 1, pp. 80-95, (doi: 10.1134/S2079970522020046).
- Koolae, Elaheh and Afifeh Abedi (2017), Geopolitical Components of Russia's Foreign Policy, **International Quarterly of Geopolitics**, Vol. 14, No. 49, pp. 1-25, (doi: 20.1001.1.17354331.1397.14.49.1.7). [in Persian].
- Koolae, Elaheh (2010), **Politics and Government in Central Eurasia**, Tehran, SAMT, [in Persian].
- Laruel, Marlene (2009), **Russian Eurasianism**, Translated by Mohammad Hossein Dehghanian, Tehran, Abrar Moaser Publication, [in Persian].

- Lebedeva, M. M. and M. V. Kharkevich, (2016), the Thory of International Relations in the Mirror of Modern Russian Research, **Bulletin of MGIMO University**, Vol. 5, No. 50, pp. 7-19, (doi: 10.24833/2071-8160-2016-5-50-7 -19).
- Marshall, Tim (2019), **Prisoners of Geography**, translated by Marjan Rezaei, Tehran, Markaz Publication, [in Persian].
- Mauldin, John (2022), 10 Maps That Explain Russia's Strategy, **Forbes**, Available at: <https://www.forbes.com/sites/johnmauldin/2016/02/26/10-maps-that-explain-russias-strategy>, (Accessed on: 18/8/2024).
- Mojtahedzadeh, Pirouz (2016), **Philosophy and Function of Geopolitics**, Tehran, SAMT Publication, [in Persian].
- Mir Heidar, Dorreh and Fatemeh Mir Ahmadi (2017), **The Course of Thought in Traditional and Modern Political Geography (1897 to the Late 1980s)**, Tehran, University of Tehran Press, [in Persian].
- Nartov, Nikolai (2007), **Geopolitics: a Textbook for University Students Studying in the Specialties State and Municipal Management**, "International Relations", "Regional Studies", Staroverov University Press.
- Okunev, Igor (2009), **Russian Geopolitical Scholars and Schools of Thought**, Interview, Available at: https://exploringgeopolitics.org/interview_okunev_igor_russian_geopolitics, (Accessed on: 27/6/2023).
- Putin, Vladimir (2021), **On the Historical Unity of Russians and Ukrainians**, Available at: <http://en.kremlin.ru/events/president/news/66181>, (Accessed on: 20/6/2023).
- Shakibi, Ghand (2017), **Russia and the Politics of Occidentalism**, Tehran, Iras Publication, [in Persian].
- Snyder, Timothy (2018), **the Road to Unfreedom: Russia, Europe, America**, Translated by Hadi Shahi, Tehran, Ketab Parse Publication, [in Persian].
- Soloviev, Eduard (2010), Geopolitics in Russia as a Scientific Discipline: Problems and Trends of Evolution, Perspectives, **Electronic Journal**, Available at: https://www.perspektivy.info/rus/rus_civ/geopolitika_v_rossii_kak_nauchnaja_disciplina_problemy_i_tendencii_evologii_2010-12-01.htm. (Accessed on: 23/7/2023), [in Russian].

- Solovyev, Eduard (2004, March) "Geopolitics in Russia, Science or Vocation?" **Communist and Post-Communist Studies**, Vol. 37, No. 1, pp. 85-96, (doi: 10.1016/j.postcomstud.2003.12.009).
- Tismanano, Vladimir and Keith Langdon (2020), **Putin's Totalitarian Democracy: Ideology, Myth and Violence in the Twentieth First Century**, Translated by Sudabah Kaysari, Tehran, Ketab Parse Publication, [in Persian].
- Tsygankov, Andrey (2014), Russian Theory of International Relations: What it should Be, **Comparative Politics**, Vol. 2, No. 15, pp. 65-84, (doi: 10.18611/2221-3279-2014-5-2), [in Russian].
- Tsygankov, Andrey (2022), **Russian Realism, Defending 'Derzhava' in International Relations**, London, Routledge.
- Zareei, Bahadur and Others (2019), Explanation of Geopolitical Thinking in Russian Foreign Policy, **Human Geography Research**, Vol. 51, No. 4, pp. 1093-1110 (doi: 10.22059/jhgr.2019.267413.1007797), [in Persian].

